

Györffy György

A 750 év előtt beköltöző kun társadalom a Codex Cumanicus alapján

A kunok 750 év előtti beköltözésére való visszaemlékezést azzal a gondolattal kezdem: milyen egyetemes jelentősége van a nemzeteknél k i s e b b népcsoportok, etnikumok összetartozástudata megőrzésének. Nincs Földünknek olyan lakott tája, amelyben ne élne földrajzi, történelmi, nyelvi vagy néprajzi tényezők által kialakított embercsoportok; olyan etnikumok, amelyeket a sors valamilyen állami keretbe kényszerített. Ha az állam tiszteletben tartja a történelmileg kialakult regionális keretek és a benne élő embercsoportok jogait, akkor a nép, a *démos* jogait képviseli és demokratikusnak nevezhető; ha az állam, mint erőszakszervezet, a határai között élő embercsoportok autonóm szerveződésének jogait bármilyen ideológia alapján nem ismeri el, sőt üldözi, diktatúrának, antik fogalmak szerint *tyrannis*nek tekinthető.

A magyar politikai gondolkodásban Szent István óta jogi normaként élt az uralkodó nemzettől eltérő nemzetiségek létjogának elismerése, sőt az eredetileg törzsi alcsoportokból, nemzetiségi keretből alakult vármegyék helyi különállóságának megőrzése.

Ez a nemzetünkbe mélyen begyökerezett szemlélet eredményezte, hogy a XIII. század közepén beköltözött kunok a legújabb korig megőrizhették területi önállóságukat, és ennek bürokratikus megváltoztatása után is etnikai különállásukat tudták. Vaj'ha az egész Földön erősödne a táji csoporttudat a nacionalizmus rovására!

A kunok 1239-ben történt beköltözésének, majd a tatárjárás utáni végleges letelepülésük történetét sokszor megírták és iskolában tanítják.

Megünnepeltük 700 éves beköltözésük fordulóját 50 évvel ezelőtt. Magam a Szabad Szó 1939. január 22-i számában írtam cikket ezen a címen: *700 esztendeje jöttek a kunok Magyarországra*. Györffy István szorgalmazására 1939. augusztus 16-án Teleki Pál elnökletével Budapesten tartotta ülését a kunok 700 éves betelepülésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus, melynek bevezető előadását Györffy István tartotta *Kik voltak a kunok?* címen.

1974-ben ehelyütt, Karcagon Németh Gyula védnöksége mellett *A Nagykunság és Karcag a középkorban* címen tartottam előadást, amelyben a kunok Magyarországra történt beköltözését, Olás nevű törzsüknek a Nagykunság területén való megtelepedését és a Karcag nevű kun úrról elnevezett település létrejöttét beszélttem el.

Ezúttal nem ismétlem el a többször leírtakat és elmondottakat, hanem egy 1951-ben írt, és először most sajtó alá került cikkem alapján azt ismertetem, hogy milyen is volt az a kun társadalom, amely a Fekete-tenger északi és nyugati partvidékeiről 1239-ben beköltözött Magyarországra. Egyben ízelítőt adok a kunok nyelvéről. Kun őseinkkel mi már alig tudnánk beszélni; a kun nyelvet jól

ismerő Mándoki Kongur István tolmácsolására volna szükség, hogy szót értsünk velük.

A kunok a XI. század közepén tűntek fel Európában a nomád népek steppeországtáján. 1055-ben elérték az orosz fejedelemségek határait, 1068-ban Csernyigov környékén, 1071-ben a kijevi fejedelemség délnyugati határszéleinél harcoltak, 1078-ban pedig már Drinápolyt ostromolták. A XI. század végére elérték az Al-Duna vonalát, s ettől kezdve uralmuk alatt tartották az Uráltól az Al-Dunáig húzódó steppe jelentékeny részét.

E hatalmas területet lakó nép sokféle név alatt szerepel a forrásokban. /1./ Ázsiai nevük *qypčaq*, *quman* vagy *qoman*; míg örmény *Xarteš*, orosz *polovec*, lengyel *plowec*, cseh *plavec*, német *falb*, *fahl*, és latin *flavus* nevük mind "fakó, halvány" jelentésű. Csak a magyarok nevezték őket, és steppei elődeiket *kun*-nak.

A délorosz steppét lakó kunok termelőmódja a nomád állattenyésztés volt. Világos képet ad erről az orosz évkönyvirodalom, valamint a XIII-XIV. század fordulóján készült Codex Cumanicus.

Mikor Könöny /Köten/ kun fejedelem 1224-ben a mongolok elől Halicsba menekült, vendégajándékkul egyebek között lovakat, tevéket és bivalyokat adott a halicsi fejedelemnek.

A Codex Cumanicus kun eredetű szónagyának, kivált a gazdasági élet szavainak fogalmi csoportok szerint való összeállítása néprajzi leírás-szerűen eleveníti meg a nomád kunok életét.

Az állattenyésztésről általában: *sergiz-*, *-ir* szelidít, *ikti* szelőd, háziállat, *sürüv* nyáj, *küt-*, *er* őriz, *kütöv* legelő; *otalamaq* füves legelő; *bičen* széna, *bičenlik* jászol; *tašaqsyz* herélt, *qamčy* ostor, *qo rov* kolomp, csengő.

Lótenyésztés, lovaglás: *at* ló, *jylqy* ménes, *bej* kanca; *qystraq* fiatal kanca, *jäli* sörény, *ajran* ló-ól, *bav* kötőfék; *jügen* kantár, *tizgin* gyeplő, *ejer* nyereg, *Xadaq* akasztó horog a nyergen, *ejer jabo y* nyeregtakaró.

Juhtenyésztés: *qoj* juh, *qočqar* kos, *qozy* bárány.

Szarvasmarha-tenyésztés: *syr*, *syrr* szarvasmarha, *ögüz* ökör, *inek* tehén; *buzav* borjú, *su-syrr* bivaly.

Tevetartás: *töve* teve.

Kisállattartás: *ečki* bak, *tonuz* disznó, *ešek* szamár; *qatyr* öszvér; *it* kutya, *qančyq* szuka, *mačy* kandúr, *tavuyq* tyúk, *balačuq* kiscsibe, *qaz* liba.

A ló-, juh- és szarvasmarha-tartás szókincsének gazdagsága azt mutatja, hogy a kunok állattenyésztésében messze ezeknek volt a legnagyobb jelentősége.

A kunok életében a földművelés jelentősége alárendelt volt. Mint a nomádok általában, nyári szállásaik körül a gyorsan beérő köles termesztésére szorítkoztak; mindamellett ismerték a legkülönbözőbb, Kelet-Európában honos gabonafajtákat, főzelék- és gyümölcsféléket. Arról is tudunk, hogy a bizánci kézben lévő krími Khersonban már a XI. század végén megjelentek gabonavásárlás végett. Hogy a Codex Cumanicus ennek ellenére gazdag földművelő szókincsset tartalmaz, abban szerepe van annak a körülménynek, hogy a szótár tekintélyes része a Krímben megtelepedett kunok nyelve alapján készült.

Gabonatermesztés: *tarlov* szántóföld, *saban* eke, ekeföld, *saban temir* ekevas, *tyn jer* ugar, *tary* köles, *arpa* árpa, *boɟdaj*, *buɟdaj* búza, *suvlu* tönköly, *tutury-ov* rizs, *učux* polyva.

Kertnövény-termesztés: *kendir* kender, *üsküli len*, *soyan* hagyma, *samuq* répa, *čügündür* veres répa, *qabaq* tök, *qovun* sárgadinnye, *borla* szőlőskert, *jüzüm* szőlő, *kertme* körte, *erik* szilva, *qoz* Xoz dió.

A fenti növények ismerete természetesen nem jelenti azok termesztését, hiszen ugyanezeket a szavakat megtaláljuk más, tisztán nomád életmódot folytató török népek szókincsében is; a szántás-vetés elemeinek ismerete azonban letagadhatatlan. A "kert" fogalmára használt szavak a krími kunok nyelvében perzsa eredetűek, pl. *bay* szőlőskert; *bostan* gyümölcsös.

Halászatukra nézve sokatmondó az a körülmény, hogy a kódex viszonylag kisszámú ide vonatkozó szókincsében horgászveszdő, horog és két háló nevét őrizte meg, amelyek közül az egyik, *ylym* a magyar *gyalom*-nak, a nagy kerfőtűhálónak felel meg.

Halászat: *baluq* hal, *av* háló; *sryx* szigony, *jyrqaq* horog.

A kunok egyik törzse a Cortan halnevet viselte; jelentése csuka.

A vadászat jelentősége a kunoknál többirányú lehetett. A pusztá ragadozóival szemben, amelyek az állatállományt veszélyeztették /farkas, sakál, hiúz/, kétségtelenül elhárító jellegű volt, míg kisebb ragadozók, prémes állatok elejtése a prém csereértéke miatt volt jelentős.

Vadászat: *Xuv-*, vadászik; *tuzaq* hurok; *böri*, *börü* farkas, *tülkü* róka; *qarsaq* pusztai róka, amiből a Karcagnak nevet adó Karcag kun úr neve is ered; *küzen* görény; *kiš* coboly; *tejin* mókus /prém/; *qojan* nyúl; *ys* hiúz; *aju* medve.

A solymászat inkább kedvtelés céljait szolgálta. Kódexünkben számos solymászatra használt madárfajta neve merül fel:

pl. *balaban* vadászsólyom; *soņyur* sólyom; *qrvj* karvaly; *qara-quš* sas, *sar* saskeselyű; *qarčyqa* ölyv, *čura* vércse, *sövlün* fácán.

A teljesség kedvéért a gyűjtögető gazdálkodás maradványait jelölő fogalmak során megemlíthetjük a méhészet és a vadnövények gyűjtésének kifejezéseit:

bal méz; *balavuz* viasz; *jova* vadhagyma; *čatlavuq* mogyoró; *ot* fű, gyógynövény; *jyšqyč* fodormenta.

Áttekintve a kunok gazdálkodási formáin, termelésükben legnagyobb jelentősége a nomád állattenyésztésnek volt, s ehhez képest a földművelés, halászat, vadászat és gyűjtögetés szerepe alárendelt.

Nem áll ellentétben ezzel az a körülmény, hogy forrásaink némely iparág kifejlődéséről tesznek tanúgásot. A Kang-mu című kínai évkönyv az 1237. évre vonatkozóan a kipszakokról azt írja, hogy ügyesek a bőr és az érc feldolgozásában. Ezt a Codex Cumanicus is alátámasztja.

A nomádok állattenyésztése fölös mennyiségben termeli a nyersbőrt. A bőrt a szükségletnek megfelelően különböző finomságúra készített ki. Szóanyaga: *erik-le* cserez; *teri* bőr; *erik* cserzett bőr; *saņry*, *savry* kidolgozott bőr; *sürük* puha bőr; *jular* [?] szfj; *Xajyš* bőrszfj; *qujšqan* farmatring.

A XIII. század végére e téren már munkamegosztás fejlődött ki. A szűcs mellett megjelenik a sarukészítő, nyerges és szfjgyártó: *tončy* szűcs; *etikči* csizmadia; *ejerči* nyerges; *jügenči* szfjgyártó.

A fémműveséget nem háziiparszerűen űzték, hanem egyes központokban, érlelőhelyek közelében vagy fejedelmi udvar körül. Kun szavai: *čojun* érc; *altun* arany; *kemsen* aranylemez; *kümüš* ezüst; *bayyr* réz; *temir* vas; *qurc* acél;

tuč bronz; *qorqasyn* ólom; *köne* suvy kéneső, higany; *kömiür* szén; *baltyčaq* kaplács; *örs* üllő; *qysqač* fogó; *köriük* fűvő; *ojovla* gravíroz; *temirči* kovács; *altunčy* aranyműves; *byčaqčy* késes; *qylyč* *ostasy* kardkovács; *altyn qur* aranyöv.

Milyen termelvények kerültek ki a nomád kovács műhelyéből? Fegyverek /kard, kés, lándzsahegy, nyílhegy/ mellett kezdetleges munkaeszközök /ekevas, sarló/, valamint a fém, fa bő megmunkálásának eszközei, az állattenyésztés szükségletei /lánc, zabla, kengyel, abroncs/, edények /üst, serpenyő, tál/, a viselet tárgyai /ékszerek, öv, csat, gomb/.

A faragás ősi pásztormesterség lévén, bő szókinccsel jelenik meg kódexünkben:

aqač fa, deszka; *tirek* oszlop, *tulqma* felfűrészeletlen fatörzs; *jarma* hasáb, deszka; foglalkozásnévben *čyryqčy* esztergályos; *jaqčy* fűkésztő; *oXčy* nyíl-készítő; *balta* balta, *ütürgü* véső, *ușqu* gyalu; *burav* fűró, *bilev* fenőszij.

A fonás, szövés, posztó- és nemezgyártás, valamint a kötélverés és varrás gyakorlatát szemlélteti:

vuřčyq orsó; *ip* fonal; *toγu* út, sző, összefon; *qypty* olló; *čine-* selyemmel kivarr.

A speciális mesterségek sorában: *čekmenči* posztókészítő, *bojačy* ruhafestő, *börči* süveggyártó. Mindamellet a házi szövés-fonás és készítés nem volt jelentős, és a textilszükséglet zömét a levantei kereskedelem behozatala biztosította.

Az elmondottakban végigtekintettünk azon, hogy a nomád kun társadalom a mezőgazdaság és kézművesség útján hogyan elégtette ki elemi szükségleteit. A nomád termelőmód azonban nem képes eleget tenni a folyton növekvő igényeknek, s így a további szükségleteket más módon voltak kénytelenek megszerezni: zsákmányolás és cserekereskedelem útján.

Zsákmányolásra alkalmassá tette őket életmódjukkal együtt járó fegyverzetük és harcmódoruk. Mint a lovas nomádoknak általában, fő fegyverük az íj és a nyíl. Fejlett nyíltechnikájukat szemlélteti az Orosz Évkönyvek 1185-i adata. Az ellenséget tüzes nyilakkal is lőtték. Kőncek nevű hajdani fejedelmükről a néphiedelem nyomán éppenséggel azt írták, hogy olyan roppant méretű íjai voltak, hogy 50 harcos is alig tudta megfeszíteni fegyvereit. Szavai: *saryt* eszköz, fegyver; *oq*, *oX* nyíl; *ja* íj; *kes* tegez; *qylyč* kard; *byčaq* kés, tör; *qyn* hüvely; *siñü* lándzsa; *orbu* kőhajító; *qalqan* pajzs; *toγuly* a sisak; *kübe* gyűrűspáncél; *bütülük* vért; *qur* öv.

Seregüket szövet- és lófarkas zászlók alatt rendezték. Harci jeleket trombiták hangjával, sőt emberi hangon, farkasüvöltés utánzásával is adtak. Kifejezéseik: *ceri*, *cejri* sereg; *tov* /lófarkas/ zászló, *burγu* trombita.

Harcmódoruk hasonlatos volt a honfoglaló magyarokéhoz. Az ellenség megtámadása után megfutamodtak, s midőn az ellenség megbomlott sorokban üldözni kezdte őket, megfordultak, és a tartalék seregszámnyak bevetésével tönkrevérték az üldözőket. Harcban a lóhátról való pályvahajtást is alkalmazták; így fogták el pl. 1205-ben többedmagával Balduin bizánci latin császárt.

Kitűnő fegyverzetük és harcmódoruk birtokában két évszázadon keresztül számtalan esetben vezettek zsákmányoló hadjáratot az orosz fejedelemségek és a balkáni tartományok területére.

Az Igor-ének szerint a pogány /kun/ had orosz földre rontván adót vetett ki,

mégpedig udvarok szerint fizetendő prémet. Ibn-al-Athir szerint a kipcsakiak a krími Szudakba érkező hajósoknak rabszolgákat, rabszolganőket és értékes prémeket adtak cserébe a tengerentúlról hozott ruhaszövetekért.

Míthogy a Codex Cumanicus első részét krími olasz kereskedők állították össze, a kereskedelmi forgalom egész szókincese megtalálható benne.

A legfontosabb behozatali cikkek:

ipek, jibek selyem; *last* nyersselyem, *qatifa* bársony; *naq* aranybrokát; *našic /nasič?/* aranybrokát gyöngyökkel díszítve; *ketan* vászon; *Xes* durva vászon; *mamuX* gyapot; *yšqarlat* finom posztófajta, *lačato* csíkos szövetfajta.

A kódex kereskedelmi fogalmainak szókincese a XIII. század végi krími helyzetet tükrözvén, már pénzforgalmat, tehát fejlettebb állapotot tüntet fel, mint amit a tatárjárás előtti korra nézve feltehetünk.

Kun nevei: *san* szám; *aqča* pénz; *ölče* mérték; *taš* kő, súlymérték; *qary* rőf; *sar-* elad; *satov* kereskedés; *satuXci* kereskedő /szatócs/; *čerči* szatócs /kiskereskedő/; *ötünč* kölcsön; *bernelü* adós; *tutsaq* zálog; *qarav* kártérítés; *astylan* uzsora, kamat; *astlancy* viszonteladó, uzsorás.

E speciális krími fejlődéstől eltekintve azonban a kun nép kereskedelme a XIII. század elején még bizonyára fejletlenebb fokon állott.

A kereskedelemmel kapcsolatos áruszállítás ló- és teveháton, szekéren és csónakon történt.

E fogalomkör kun kifejezései: *jol* út; *jynyrčaq* terhelő nyereg; *jük* teher, bála; *araba* kocsi; *yX-*, *-ar* árral hajózik; *keme* hajó; *eškir* evező.

Az elmondottakban áttekintettünk azon, hogy a kun társadalom hogyan elégtette ki szükségleteit.

Nézzük meg a fogyasztást. Mit evett, miként ruházkodott és hogyan lakott a kun ember?

Táplálkozásunkban legfontosabb szerepe az állati termékeknek volt. Hús, tej és tejtermékek, s emellett alkalmilag hal és vad.

A növényi anyagok fogyasztásában a gabonaneműeket s főként a kölest kell kiemelnünk. Otthonosak voltak az őrlésben, sütésben és főzésben. Étüket a Káspi-tenger, majd az Aral-tó vidékének sós tavaiból nyert sóval, a steppe füveivel /pl. kömény/ s a délről behozott fűszerekkel fzesítették. Italaik közül említést érdemel a lótejből erjesztett kumisz, a kölesből erjesztett boza és a déli vidékekről behozott bor. A kódex szókincséből: *et* hús; *jay*, *jav* zsír; *süt* tej; *jururt* aludttej; *böksmen* oldalhús; *üt-*, *-er* pörkölt, perzsel; *tary* köles; *övüt-* őrlő; *un* liszt; *kebek* korpa; *etmek* kenyér; *tilim* kenyérszelet; *kirde* sütemény; *köptelük* húsos tésztaétel; *soxta* véres hurka; *čaman* kömény; *sirke* ecet; *burč* bors; *zafran* sáfrány; *susun* ital; *boza* boza; *caçyr* bor, csiger; *jemiš* gyümölcs; *büjen* édesgyökér.

A táplálék elkészítésére és fogyasztására szolgáló eszközök: *tövgüč* mozsár; *keli* kölyü; *övük* malomkő; *tegirmen* malom, *elek* szita; *tegene* teknő; *kürek* lapát; *qaza* üst; *tepsi* tál; *jaylav* serpenyő; *čömlek* fazék; *bardaç* korsó; *qasuq* kanál.

A kódex ruházatra vonatkozó szókincséből a viseleti darabok pontosabb megállapítása elmélyültebb néprajzi tanulmányozást igényelne. Kifejezéseik: *ton* ruha; *opraq* ruha; *börk* süveg; *kepes* süveg; *čalma* fejkendő; *kövlek* ing; *ičik* bunda;

könček nadrág; *etik* csizma; *basmaq* cipő; *jančyq* zseb; *qapuč* erszény; *jüzüük* gyűrű.

A hajviselet kifejezései elénk tárják a kun férfi hajviseletének forrásokból ismert sajátosságait, a beretvált, tar fejet és leeresztett hajfonatot, csimbókot: *taz* tar, kopasz; *saqal* szakáll; *inčü* gyöngy.

A kunok sátraikat nem szétszórta, auloknak megfelelő kis egységekben állították fel, hanem folyók mellett hosszan elhúzódó nagy sátortáborokban. A nemzetség a láncszerű kapcsolatot a nyári nomadizálás során is megtartotta.

A nomád életmód sem kedvezett a városfejlődésnek. A Fekete-tenger mellékén helyettesítették a krími gyarmatvárosok, főleg Kaffa, Kherszon és Szudak; a krími városokat a kunok adóztatták is. Mindemellett a vezérek téli szállásai mellett létesültek várak és keleti értelemben vett városok; ezek neve a kódexben *kermen* vár, város. Az Orosz Évkönyvek a kun városokat *gorod* szóval jelölik. E városok nevében egy-egy kun vezér, pl. *Sarukan* és *Sugry* /orosz városnévben *Sugrov*/ neve őrződött meg.

Az említett *kermen* "civitas" szó mellett a városok neve iráni vagy arab: *kent* város, "ciuitas"; *šahar* város; *qalaa* vár, helység; *saraj* palota, udvar; *maqala* tér.

A téli időszakot egy-egy nemzetség közös téli szálláson töltötte; az év nagyobbik részében azonban legelő állatállományukat követve, lakóhelyüket változtatták.

Ennek megfelelő szavak:

qyšla-, *-r* áttelel; *qyš qyšla-* téli szálláson van; *köč-* vándorol; *jaj jajla-* nyári szálláson van.

A folytonos helyváltoztatás miatt gyorsan felállítható és szétszedhető sátrakban laktak. Ez alapelemeiben egyezett a belső-ázsiai törökök *jurt* néven ismert nemezsátrával. Nevei: *jurt*, *qonus* lakás; *ev*, *iv*, *öv* ház; *čatyr* sátor; *ešik* ajtó; *köröviül* fal; *kijiz* nemez; *jap-* befed; *tam* tető.

A sátor közepén van a tűzhely, mely télen a fűtés és a főzés helye; a sátor tetején pedig a nemezzel elfedhető füstnyílás. A sátor berendezésének legfőbb darabjai a nemez fekvőhelyek, takarók, szőnyegek, a függöny, az anyagi javakat, prémeket, munkaeszközöket tároló ládák és zsákok, a bőrök: pl. *töšek* fekvőhely; *jabov* takaró; *jovuryan* paplan; *sarpan* kendő; *köviüz* szőnyeg; *olturyuč* pad; *čyraq* gyertya.

A kunok a nemezsátor mellett a kéregkunyhót is ismerték. A kódex *alačyuc* "kunyhó" szava az altaji törökben egyenes rudakból, kúp alakban összetámasztott építmény.

Telepeik körül volt szérű *lyndyr*/ és kút *lqujul*.

Állandóbb jellegű építmény feltehető még egy-egy törzsfő vagy az egész nép fedelmének téli szállásán *orda* udvarhely; *qabaq* kapu/.

A dél-oroszországi kunok társadalmi formája a nemzetségi szervezet volt. A nemzetségek alapsejtjei a nagycsaládok voltak. Házassági formájuk az egyne-

jűség volt, de a levirátus intézménye, amelyet az orosz évkönyvíró az "anyós és sógomó" feleségülvételével példáz, szükségszerűen többnejűséghez vezetett. A tehetőseknek egy főfeleségük volt, aki mellett nem egyenrangú ágyasok éltek. A rokonsági viszonylatokra a kódex alábbi szavai vetnek fényt: *kök* eredet, le-származás; *uruq*, *uruχ* *magzat*, *leszármazottak*; *er* férfi; *epči* asszony, feleség; *asyr* esküvő; *küjöv* vőlegény; *kelin* menyasszony; *ana* anya; *tul* özvegy; *atalyχ* mostohaapa; *uluyata* nagyapa; *tayaj* anyai nagybácsi; *qaryndaš*, *qarandaš* fivér, öcs; *jezne*, *jizne* sógor; *oγul* fiú; *qyz* szűz, hajadon; *ini* öcs; *abušqa* öregember; *qurtqa* öregasszony.

A tágabb értelemben vett család, amelyről e fogalmak képet adnak, eredetileg közös tulajdonként birtokolt egy megélhetéséhez szükséges marhaállományt. A magántulajdon kialakulásának során azonban a jószág jelentős része a nagycsaládfő tulajdona lett. A magántulajdon kialakulásának fogalmai, mint pl. osztzkodni, az úr része, lopni; gazdag, szegény, koldus jellegzetes szókinccsel lép fel: *enči* magántulajdon; *ülüš* rész, javadalom; *baj*, *barlu* gazdag; *jarly* szegény; *qaraqcy* rabló, kéregető; *oγry* tolvaj.

A szegény rokonság lesüllyedésének folyamatát igen jól szemlélteti néhány kun szó jelentésváltozása. Az *oγlan* szó, amely eredetileg fiút jelentett, a Codex Cumanicusban már szolga jelentéssel is előfordul.

A családfő szűkebb családjából, az elszegényedett rokonokból és az önként csatlakozott vagyontalan elemekből összetevődött nagycsalád létét a jószágállomány határozta meg. A jószágállomány azonban kedvező körülmények között gyorsabban szaporodik, mint a család. Egyre több emberre van szükség, s munkaerőnek ellenséges hadifoglyot is fel lehetett használni. Ez a körülmény teremtette meg a rabszolgaréteget a kun társadalomban.

A kunok igen sok foglyot hurcoltak el a szomszédos tartományokból. Ezek egy részét eladták rabszolgának, másik részét azonban megtartották a gazdaságban. Szókinccs: *turyun* fogoly; *qul* szolga, rab, cseléd; *qulluqcy* szolgáló; *qaravaš* rab cseléd; *kün* rabszolganó.

Az egymással apajogú leszármazás alapján rokonságban lévő nagycsaládok tették ki a nemzetséget */uruq/*, s ezeknek változó egyesüléséből alakult ki a törzs, magasabb fokon a törzsszövetség, a nép */ell*.

A kun törzsnevek egy csoportja személynévből, ill. nemzetségnévből alakult. *Burč-oγly* 'Bors-fi'; *Kolaba-oγly* 'seregszárnyapa-fi'; *Toksaba*. Eredetileg egy Burč, Kolaba, ill. Toksaba nevű személy, ill. ezek nemzetsége után vették e nevüket.

Egy nemzetségfő családi vagyonának és a nemzetség politikai tekintélyének növelésével egy egész törzs fejévé válhatott. Méltósága nem apáról fiúra öröklődött, hanem a seniorátus alapján a család legidősebb tekintélyes férfitagja követte az uralomban. A kun törzsfői méltóságot a *beg* 'princep/s/' szóval jelölték.

A törzsszövetség élén az egyik nagyhatalmú törzsfő állott. Ez viselte a *qan*, *Xan* címet. Ilyen volt Tugorkan kun vezér; 1094-ben Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem a már elhunyt Tugorkan unokáját jegyezte el fia, Andrej részére.

Úgy látszik, mintha a XIII. század elején a rangban első törzsfő, a kán uralma kezdett volna állandósulni. A mongol támadás azonban ezt a fejlődési folyamatot megakasztotta.

1171-től kezdve Könček fejedelem hol másodmagával, hol mint a kunok egyeduralkodó kánja, sorozatosan szerepel az Orosz Évkönyvekben. Lányát Vlagyimir, Igor novgorodi fejedelem fia vette nőül; fia, a megkeresztelt György minden kunok fejedelmeként szerepel.

Jurijnak és fiának 1224-ben bekövetkezett halála után Köten ismét egyeduralkodóként szerepel, s 1239-ben Magyarországra *rex Cumanorum*, ill. *imperator Cumanorum* címmel vonul be a kun törzsszövetség élén. Hogy ő is a fenti uralkodócsalád sarja volt, következtethetünk abból, hogy egyik leánya már 1224 előtt Misztiszlav halicsi nagyfejedelem felesége lett, unokáját vagy unokahúgát pedig húsz év múlva V. István magyar trónörökös vette nőül.

A kán - s minden törzsfő - mellett ott állott a tiszteletben tartott főfeleség, a *qatun*; ezek mellett pedig az ágyasok, rabszolganők sora. A Codex Cumanicus jellemző módon négy kifejezést tartalmaz az 'ágyas' szóra, sőt a kerítő fogalmát is ismeri: *qatun* úrnő, 'domina'; *küni* ágyas; *ojnaš* ágyas; *quma* ágyas; *ersek* kéjnök; *qaltaq* kerítő. A kun társadalom összeomlása után a krími gyarmatvárosokba menekült kun nők jó része jutott ilyen sorsra.

A káni egyeduralom fokozatos erősödése mellett kicsillanni látszik az uralom kettősségének valamilyen formája: 1171-ben Könček és Köbek, 1224-ben fiaik, oroszul Jurij Končakovic és Danilo Kobjakovic.

A kán állandó kiséretét alkotta hűbéres terstörsege, a *nöger*-ek csoportja. Ez az intézmény a nomád birodalmakban általános; a mongoloknál a *nökör*, Németh Gyula eredményei szerint a magyarországi kunok közt a *nyögér*.

A *nöger*-ek közül kerültek ki a megbízott seregvezetők, a *čeri-bašy* hadnagy, a *čäus* magyarországi kun helynévben *Csösz-apa*.

A bíraskodás a kun társadalomban a nagycsaládfők, nemzetségfők tiszte volt.

Emellett a kódex kifejezései a bírő és poroszló szóra azt mutatják, hogy a nemzetiségi bíraskodás felett kialakult az ítélezésben alkalmi megbízottak kiküldésének rendszere. Szavai: *jazuq* bűn; *töre* szokás, törvény; *jarγu* ítélet; *boγ-avul* törvényszolga; *tanuq* tanú.

A nomád társadalom igazgatása a fejlődés bizonyos fokán az írást is megkívánta. A sémi arameus eredetű türk rovásírás és az ezzel egy eredetű ujjur folyóírás a Nyugat felé irányuló népvándorlások során eljutott Európába is, amint a nagyszentmiklósi kincs feliratai, a magyar rovásírás, továbbá a Codex Cumanicus ujjur betűs bejegyzése tanúsíthatja. A kódex ide vonatkozó szókincséből ide vonandó a *bitik* betű, írás, szó: továbbá *jaz-* ír; *bitikči* író; *qavursyn* lúdtoll; *karγt* /perzsa/ papír.

A külfölddel való érintkezés legfontosabb szerve mégsem az írás, hanem a személyes küldött, az elői követ, és a tolmács /*tylmač*, *tolmač*/ volt.

A Codex Cumanicus második részében, amelyet térítő ferences szerzetesek írtak, a tolmács igénybevételére a következő gyakorlati mondatok állnak:

Men sǒjnǔp ajtiredim sizge teŋeri sǒzi, til bilmen, tolmač joX. "Szerettem volna nektek Isten szavát mondani, de a nyelvet nem ismerem, és nincs tolmács."

Végül diplomáciai és hadi vonatkozásban említést kell tennünk a futári intézményről, melynek meglétét a kódex tanúsítja: *syqryq* futár.

Vallási tekintetben a családfő, nemzetségfő feladata volt az ősök tiszteletének ápolása.

Az őstisztelet az elődök tisztelete, s ilyenformán a halottkultusból nőtt ki.

Elterjedt elképzelés szerint az élet a halál után tovább folytatódik. A halottnak a másvilágon ugyanazok a szükségletei vannak, mint az életben. Ezért temetéskor melléadják mindazt, ami földi életének folytatásához szükséges.

Niketas Choniates elbeszéli, hogy az elesett kun harcos mellé eltemették leggyorsabb lovát, csontfját és kétélű kardját, sőt római /bizánci/ foglyát is, éspedig élve.

Az útravalóval való ellátás azért is fontos, hogy a halott ne szenvedjen szűkéséget, és az élőket ne háborgassa. A halott visszatérését különféle módon akadályozták meg. A kunoknál ezt a célt a sír fölé emelt halom s az arra helyezett kő vagy építmény is szolgálta. Olykor a halomra szobrot is tesznek. Ilyen kőből készült szobrot, kamenaja babát a délorosz steppén sok helyütt találtak.

A vagyoni különbségek a temetés módjában is kifejezésre jutottak.

Albertus Aquensis részletesen leírja egy törzsfő temetését. Szerinte Jónást, a kunok "király"-át Konstantinápoly falain kívül temették el. "A város falain kívül temették el egy igen magas halomban, és nyolc fegyverhordozót élve függesztettek fel jobbról és balról, és így önkéntesen haltak meg, és 26 élő lovat hasonlóan felfüggesztettek itt."

Még jobban megvilágítja ezt a felfogást Joinville leírása, aki egy 1239-40 körül elhunyt kun úr önként halni készülő szolgájának búcsúzkodását és beszélgetését írta le egy fültnú elbeszélése nyomán. Eszerint a meghalt gazdag kun "lovag" számára a földben nagy gödröt ástak, ebben a holttestet felékesítve székre ültették, és melléje adták legjobb lovát és legjobb szolgáját elevenen. A szolga leszállása előtt búcsút vett a kunok királyától és a többi gazdag úrtól. Ezek nyakába akasztottak sok aranyat és ezüstöt, és azt mondták neki: "Majd ha megérkezem a másvilágra, visszaadod nekem, amit adok." A kunok főkirálya levelet adott neki, mely első királyukhoz szólt, és ebben beajánlotta a szolgát. Ez megtörténvén, a szolgát és lovat ura mellé tették, a gödör nyíllását gerendákkal befedték, s erre követ és földet hordva nagy halmot emeltek.

Az elbeszélő forrásokból nyert képet kiegészíti a Codex Cumanicus szóanyaga: *köm-*, *kömül-* temetkezni; *quryan* sírhalom; *iv* sír építmény; *jügünč* tisztelet, 'cultus'.

A nagyobb társadalmi közösség által tisztelt ős alakját hősi énekekben elevenítették meg, s az utóbbinál hangszeres kíséretnek is szerepe volt. A kódexben *yrła-*, *-r* énekel; *yrčy* énekes; *qosyčy* költő; *qobuzčy* kobzos.

A túlvilággal való érintkezés fenntartása speciális képességeket és ismereteket kívánt, s ez jórészt a sámánra hárult.

A sámánizmus mellett a kun társadalom már a Volgán túli hazában meg kellett hogy ismerkedjen az ujúgúrok közt elterjedt manicheizmussal és az iszlámmal, utóbb pedig a keleti és nyugati rítusú keresztény vallással. Mani vallására egy személynév emlékeztet: 1099-ben a kunok egyik vezére a Képes Krónikában *Monoch*, nevét Anna Komnéné *Maniak* alakban jegyezte fel. Ami az iszlámot illeti, a Codex Cumanicus szavai között megtalálható az arab eredetű *šajtan* sátán, és *pajyambar* próféta. Könček kán, fia révén, Bagdaddal lépett diplomáciai érintkezésbe. Az a családi kapcsolat azonban, amelyet az orosz fejedelmekkel létesített, a keresztény vallás felé hajlított. Fia, Jurij /György/, valamint Kőbek fia, Danilo /Dániel/ már 1223-ban keresztény nevet viselt. A mongoloktól elszenvedett többszöri vereség meggyorsította e folyamatot. A megbomlott törzsszövetség egyes részei a szomszédos keresztény államokhoz fordultak, s politikai támasz reményében megkeresztelkedtek. Így jelentkezett a keresztény hit felvételére az orosz források 1224. évi adata szerint Bastyj kun fejedelem. Így szánta rá magát a római egyházba való felvételre 1227-ben a kunok negyedik törzsfője, Bej-bars, akinek földjén, Moldvában és Havasalföldön már ekkor hat éve működtek domonkos szerzetesek is. Bej-bars fiát küldte Magyarországra követségbe, aminek eredményeképpen a törzsfőt sok ezer főnyi népével Róbert esztergomi érsek Béla herceg jelenlétében megkeresztelte, és térítő püspökséget létesített a kunok földjén Moldvában, Milkó központtal.

E tömeges keresztelések azonban ugyanolyan felszíneseek, eredmény nélkül valók voltak, mint a később Magyarországon véghezvittek.

Nem volna teljes a kun társadalom életéről alkotott kép, ha meg nem emlékeznénk a pihenés, a munka utáni felüdülés módjairól.

A kobzosok, énekmondók és mulattatók meghallgatása mellett a nomád kun kollektíve is részt vett a szórakoztató elfoglaltságok különböző fajtáiban. Játékos népköltészetük sajátos termékét hagyományozta ránk a Codex Cumanicus a kun találós kérdésekben. Ezek közül kettőt hozok fel:

Itip, itip yrgalmäs

Ičindägi čajkalmäs

ol: uru

Lökve, bökve nem mozog

A belseje nem inog

ez: gabonás verem

Salp kesim

Sansys ohum

ol: kök bile juldus dyr

Egyetlen tegezem

Számtalan nyilam

ez: ég és csillag

A nomádok kedvelt sportjára, a lóversenyre két szó utal: *öčes-*, *-r* versenyez; *jelemči* versenylő.

A kipcshaki kun társadalomnak, amely megtette a kezdő lépéseket egy félnomád állam kifejllesztése felé, gyökeresen véget vetett a mongol támadás. Talán a ka-

zárok által megtámadott onogurok szétszóródásához hasonlítható az a folyamat, ahogy a kipcsak törzsszövetség elemeire bomolva szétfutott minden irányba.

Az első összecsapásra Szübütej 1222-i kaukázusi hadjárata során került sor. Ekkor a Kaukázuson átkelő mongolok az alánokkal /jászokkal/ szövetkezett kunok egységét megbontották, s először az alánokat, majd a kunokat győzték le. A kánjukat is elveszített kunok Köten vezetésével az orosz fejedelmekhez fordultak segítségért, akik 1223-ban a Khalka folyó mellett megtámadták a mongolokat, de megsemmisítő vereséget szenvedtek.

1236-ban Batu került a nyugati mongol hadsereg élére. A következő évben már legyőzték a kunok Volga körül lakó törzseit; Bacman törzsfőt elfogták, majd az északi területek, Volgai Bolgárország és az orosz fejedelemségek legigázása után, 1238-ban döntő csapást mértek a nyugati kun törzsekre.

Kétségtelen, hogy a két évtizedes küzdelem során igen sok kun lelte halálát Kunországban. A kun pusztákon átutazván Plano Carpini elcsodálkozott a földön heverő embercsontok tömegén. Rubruk egy szemtanú elbeszélése után elmondja, hogy rengeteg menekülő zsúfolódott össze a Krímben, s itt olyan éhínség támadt közöttük, hogy a halottak húsát is megették.

Egyes kun törzsek, feladva a kilátástalan küzdelmet, megadták magukat a tatároknak, és csatlakoztak hozzájuk. Beilleszkedtek a mongol társadalom szerkezetébe, s a továbbiakban mint tatárok együtt harcoltak velük.

Két kínai évkönyv említést tesz egy kipcsak törzsfőről, aki 1237-ben egész törzsével együtt behódolt Ögödejnek, ill. Möngke kánnak. Vezérük Kubiláj kán udvarában magas méltóságot nyert el. Kipcsak testőrségről 1286 után is említést tesznek. 1322-ben bal és jobb szárnyra volt tagolva.

De mi lett a behódolt kipcsak tömegek sorsa?

Nuvairi szerint több kun törzset Hvárezm /a mai Üzbegisztán és Kazahsztán/ területére telepítették át. Hvárezm iráni lakossága a mongol dúlás során nagyrészt elpusztult, s így az idekerült kunok hozzájárultak a vidék török etnikumának kialakításához. Az idekerült, s másutt, az Aranyhorda területén szétszóródott kun /kipcsak/ töredékek emlékét máig őrzik az itt lakó *Qypčaq* nevű törzsek. *Qypčaq* törzs- és nemzetségnevet találunk az altaji tatár, teleut, özbek, kazak, baskir és nogáji tatár törzsszövetségben.

Mindezek nyilván a mongoloknak behódolt kun néprészek leszármazottai, akik beolvadtak más török népekbe. A kun népből végül is azok maradtak meg, akik a 750 év előtti beköltözésük és számos viszontagság után a magyar Alföldön megtelepedtek, és ha nyelvükben nem is, de tudatukban megőrizték a kunsághoz való tartozásukat.

JEGYZET

Az alábbiakban a kun szavakat a nemzetközi nyelvészeti irodalomban használt írásmóddal közlöm, mely egyes hangokat a magyar írástól eltérően a következő betűkkel jelöl:

A mélyhangú *i* jelölése *y* /ezt a románban *î*-vel jelölik, pl. - Tirgu Mures 'Marosvásárhely' nevében/.

A mássalhangzók közül a *č* betű *cs*-nek, az *š* betű magyarul *s*-nek, az *s* magyarul *sz*-nek ejtendő, mint a szláv nyelvek írásában. A kun nyelvben a magas hangrendű szavakban meglévő *g* és *k*-val szemben a mélyhangú szavakban a torokban mélyen képzett *ɣ* /gamma/ nagyjából *gh*-nek ejtendő, a *q* közel áll a magyar *k*-hoz /pl. *kappan* szavunk szókezdő *k*-jában/, míg a *χ* amit *kh*-val is írnak át, a német *ch* hanghoz, a nazális *ŋ* ejtése pedig az *ng*-hez.